

Een eensgezinde, vooruitstrevende natie
*Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de
sociologie*

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Nauta & Haagen, Oss
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 90 5629 368 0
© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2004

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 ⁰ het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Een eensgezinde, vooruitstrevende natie
*Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de
sociologie¹*

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar in de Algemene Sociologie
aan de Universiteit van Amsterdam
op 14 mei 2004

door

Jan Willem Duyvendak

 VOSSIUSPERS UVA

Mijnheer de Rector Magnificus, overige leden van het College van bestuur, mevrouw de decaan, andere leden van de universitaire gemeenschap, familie, vrienden en vriendinnen,

Ruim zeven jaar geleden sprak ik mijn oratie *Het belang van derden. Over opbouwwerk, sociale cohesie en multiculturaliteit* (Duyvendak, 1997a) uit bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de wetenschappelijke grondslagen van het opbouwwerk aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Bij die gelegenheid luidde mijn eerste zin: ‘Uw heterogene samenstelling is mogelijk mijn probleem.’ Om te bezien of de diversiteit in de zaal inderdaad zo groot was dat ik het risico liep misverstaan te worden, vroeg ik de aanwezigen toen wie bij Opzoomeren aan een specifiek Rotterdamse vorm van samenlevingsopbouw dacht (Duyvendak & Van der Graaf, 2001) en wie aan één van de belangrijkste Nederlandse filosofen uit het midden van de negentiende eeuw. Eigenlijk zou ik u opnieuw een of meer vragen willen stellen, maar nu omdat mijn probleem exact tegengesteld is aan zeven jaar geleden: het zijn niet uw pluriforme maar uw uniforme gedachten die mij intrigeren. Ik zou u vragen kunnen voorleggen over de gelijkheid van homo- en heteroseksuelen, de verhouding tussen ouders en kinderen of het zelfbeschikkingsrecht over het lichaam. Maar ik denk dat ik uw antwoorden kan raden. Niet omdat u hier een ‘linkse kerk’ vormt maar omdat talloze Nederlanders op veel terreinen vergelijkbare opvattingen koesteren. Dat is opmerkelijk,² zeker omdat het hier, ook internationaal bezien, uitgesproken standpunten betreft.

Enkele voorbeelden van opvattingen die zowel de relatief grote eensgezindheid illustreren (het gaat om standpunten die door minimaal 70% van de Nederlanders worden gedeeld) als de progressieve positie van Nederland in Europa. Uit verschillende databestanden³ blijkt dat Nederlanders van alle Europese burgers:

- het *meest* van opvatting zijn dat echtscheiding acceptabel is, dat homoseksualiteit niets bijzonders is (SCP, 2000, p. 22) en dat het privé-leven vóór werk gaat (SCP, 2000, p. 24);

JAN WILLEM DUYVENDAK

- het *meest* gehecht zijn aan godsdienst- en gewetensvrijheid en aan het recht op wettelijke bescherming tegen discriminatie;⁴
- het veruit het *minst* eens zijn met de stelling dat vrouwen kinderen moeten hebben om gelukkig te zijn (12%) (Ester et al., 1993, p. 108), dat een kind zijn ouders moet respecteren (ibidem, 1993, p. 111) of dat we ‘beter af zouden zijn als we weer op de traditionele manier gingen leven’;⁵
- het *minst* overtuigd van de wenselijkheid van een sterke leider.⁶

Er is niet alleen sprake van collectieve *opvattingen* maar ook van collectief *gedrag*. Het mag zo zijn dat tribalisering in het publieke en politieke debat vooral wordt geassocieerd met migranten, collectief gedrag is ook onder autochtone Nederlanders onverminderd populair, zoals ook blijkt uit *Kiezen voor de kudde* (Duyvendak & Hurenkamp, 2004). Soms krijgt het groepsgedrag inderdaad trekken van kuddegedrag: we prefereren dezelfde woningen, dezelfde automerken en doen dezelfde moeizame pogingen om arbeid en zorg te combineren (hebben mannen- en vrouwenlevens eerder zo op elkaar geleken?).

Ik vang deze oratie wel aan met een analyse van ‘individualisering’, een fenomeen dat volgens velen het huidige Nederland (en breder: de westerse wereld) zou kenmerken en dat haaks lijkt te staan op collectief gedrag en gedeelde opvattingen. Na een empirische analyse van het fenomeen individualisering, sta ik stil bij de toekomst van de sociologie. In een notitie van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad van de KNAW wordt namelijk aan deze toekomst getwijfeld omdat de sociologie juist ‘aan betekenis heeft verloren in moderne, sterk geïndividualiseerde samenlevingen’.⁷ Dit standpunt wordt onder andere vertolkt door Jacques van Doorn, een van de grondleggers van de Nederlandse sociologie.⁸ Hij meent dat er sprake is van toenomen individuele keuzevrijheid en diversiteit, ook al omdat oude groepscheidslijnen zouden vaporiseren.⁹ Van Doorn schetst het beeld van moderne mensen die hun eigen leven geheel naar eigen inzicht kunnen en willen inrichten.¹⁰ Voor een sociologie die zich baseert op instituties en structuren zou daarom weinig plaats meer zijn.¹¹ Stel nu echter dat dit beeld van individualisering en instituties geamendeerd moet worden, wat betekent dit dan voor de sociologie? Het antwoord op die vraag zal ons aan het eind van deze oratie bij de contouren van mijn onderzoeksprogramma voor de komende jaren brengen.

Individualisering?

Het valt niet mee om uit de recente sociaal-wetenschappelijke literatuur over individualisering een heldere definitie te destilleren.¹² Als het al tot een omschrijving komt, dan blijkt er bovendien voortdurend iets anders onder te worden verstaan. Drie hoofdelementen keren niettemin regelmatig terug:

- (1) *'decollectivisering'*; een andere *Wij-Ik-balans* (om een term van Norbert Elias te gebruiken), blijkend uit:
  - (a) een verminderde greep van nabije verbanden als familie, buurt/buren en kerk op het individu;
  - (b) minder (of kortstondiger en vrijblijvender) verbindingen van het individu met allerlei groepen;
  - (c) geringere relevantie van sociale categorieën zoals sekse, leeftijd en klasse voor opvattingen en gedrag van het individu.
- (2) *op individueel niveau leidend tot letterlijk en figuurlijk meer ruimte voor het individu, toegenomen individuele keuzevrijheid en het koesteren van individualistische waarden.*¹³
- (3) *op maatschappelijk niveau resulterend in een grotere diversiteit in gedrag en opvattingen.*

Ik zal, met het oog op de tijd, met name ingaan op de twee meest kwetsieuze kenmerken, te weten (1) (decollectivisering) en (3) (diversiteit) en twee vragen stellen: is empirisch sprake van deze ontwikkeling en zijn er redenen om haar als een aspect van individualisering te beschouwen?

Ad [1a] Er hebben zich in de afgelopen decennia¹⁴ onmiskenbaar verschuivingen in de *Wij-Ik-balans* voorgedaan richting individu. Velen hebben ruimte gekregen en afstand genomen van familie, kerk, burens en buurt. Het is echter de vraag of het in dit verband zinvol is om te spreken over individualisering begrepen als toegenomen verzelfstandiging. Van afgenomen materiële afhankelijkheid van collectiviteiten is in ieder geval geen sprake (Bussemaker, 1993). Veel afhankelijkheden zijn niet verdwenen maar verschoven: zo is de materiële welstand in hoge mate afhankelijk geworden van nationale en zelfs internationale instituties.¹⁵ Zoals de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) het formuleert: 'Economische en normatieve afhankelijkheden verschuiven van de directe sociale omgeving (zoals partners, ouders, burens, de pastoor) naar anoniemere collectieve

verbanden (zoals werkgevers, verzekeraars, overheid)' (2002, p. 90).¹⁶ Deze nieuwe afhankelijkheden op een hogere schaal kunnen ons gedrag en onze opvattingen ook indringend beïnvloeden. De Belgische socioloog Elchardus schrijft in dit verband: 'Het is ontegensprekelijk juist dat het gezag en de invloed van de traditionele controlerende instellingen zijn afgezwakt, maar het is ronduit verkeerd daaruit te besluiten dat individuele beslissingen [daarvoor] in de plaats zijn gekomen' (2002, p. 52).

Ad [1b] Dan de gedachte dat mensen elkaar steeds *minder* opzoeken om *gezamenlijke activiteiten* te ondernemen, bijvoorbeeld dat ze liever individueel een sport zouden beoefenen dan in teamverband. In Amerika heeft de politicoloog Robert Putnam daar geruchtmakend onderzoek naar gedaan.¹⁷ *Bowling Alone* is de titel van zijn studie naar het verschijnsel dat Amerikanen een paar decennia terug allemaal in clubverband bowlden en dat tegenwoordig eenzaam en alleen schijnen te doen. Het is een ontwikkeling die Putnam op tal van terreinen ontwaart.

Ook in Nederland wordt om de haverklap beweerd dat vrijwilligersorganisaties leeglopen, sportteams uit elkaar vallen en de betrokkenheid bij de samenleving en politiek afneemt. Maarten van Bottenburg, Paul Dekker en Joep de Hart laten in *Kiezen voor de kudde* echter zien dat de teloorgang van het verenigingsleven voor Nederland niet opgaat (zie Dekker, 2002). Ook Jos de Beus' stelling dat Nederland wordt gekenmerkt door een toeschouwersdemocratie en dat sociale bewegingen met hun postgiroactivisme daarin passen (2001, p. 27), is empirisch bewistbaar. Een grote en bovendien nog steeds groeiende groep Nederlanders heeft in de afgelopen jaren zijn politieke handelingsrepertoire juist verbreed. Collectieve actie, boos of verdrietig de straat opgaan, in de jaren zestig nog het voorrecht van een studerende elite, heeft nu ook Provo's 'klootjesvolk' bereikt (Duyvendak et al., 1992; Nederland et al., 2003; Nederland & Duyvendak, 2004).

Ad [1c] Het derde aspect: het vaporiseren van klassieke categorieën, waarmee wordt geïmpliceerd dat de relevantie van klasse, sekse, leeftijd, etniciteit of woonplek voor opvattingen en gedrag van individuen zou zijn verminderd.¹⁸ Recentelijk hebben meerdere auteurs¹⁹ overtuigend aangetoond dat deze zogenaamd ouderwetse categorieën nog springlevend zijn. Paul de Beer laat in *Kiezen voor de kudde* zien dat, anders dan sociologen als Ulrich Beck²⁰ en Anthony Giddens (1991, 1994) stellen, sociale kenmerken als geslacht, leeftijd, gezinssituatie, opleidingsniveau en

EEN EENSGEZINDE, VOORUITSTREVENDE NATIE

geloof in de loop van de tijd niet minder maar *meer* relevant zijn geworden om gedrag en opvattingen van mensen te begrijpen (2004, p. 18-36).

Wat kunnen we concluderen met betrekking tot kenmerk (1): decollectivering? Klaarblijkelijk zijn we nog zeer aan groepen gehecht en met steeds méér anderen, op grotere afstand, verbonden.²¹ Is er dan recentelijk niets veranderd in de Wij-Ik-balans? Jawel. De interessantste verschuiving lijkt zich voor te doen in de *aard* van de bindingen. De banden die mensen aangaan zijn veelal lossier: zwakke banden²² nemen de plaats in van de sterke en omvattende banden²³ die mensen verbonden in verzuilde en hoogideologische tijden. Dit maakt het ook mogelijk (en noodzakelijk) om je te verbinden met meer netwerken tegelijkertijd. Het leidt tot vluchtiger banden maar vaak²⁴ ook tot meer connecties. We zien ‘lichte’ gemeenschappen ontstaan. Om met Menno Hurenkamp te spreken: *communities lite* (2004, p. 15-16). Of, om een term te lenen van de Franse socioloog Maffesoli: *neo-tribus* (1988).

Door deze nieuwe ‘lichte’ verbanden verandert de Wij-Ik-balans wel degelijk. Elias: ‘The impermanence of we-relationships (...) puts all the more emphasis on the I, one’s own person, as the only permanent factor, the only person with whom one must live one’s whole life’ (1987, p. 204).²⁵ Dit moderne individu wordt echter vaak verkeerd begrepen; alsof we in een ‘ik-tijdperk’ zouden leven waarin mensen zich niet meer verbinden, zich bandeloos zouden gedragen en waarin ook van collectieve actie geen sprake meer zou kunnen zijn.²⁶ Juist in de afgelopen decennia hebben zich echter talloze nieuwe bewegingen gemanifesteerd (denk bijvoorbeeld aan de vrouwen- en de patiëntenbeweging of aan de mobilisaties tegen zinloos geweld).²⁷ De filosofe Gutmann laat in haar boek *Identity in Democracy* (2003) fraai zien hoe dergelijke identiteitsverbanden mogelijk zijn. Ze balanceren tussen enerzijds de voor collectieve actie noodzakelijke gemeenschappelijkheid en anderzijds de gewenste ruimte voor individuele verschillen.

Ad [2 en 3] Ruimte voor het individu,²⁸ individuele keuzevrijheid, individualistische waarden én pluriformiteit? Individuele keuzevrijheid en het koesteren van individuele waarden worden vaak als vanzelfsprekend met pluriformiteit verbonden. Sterker nog, individualisering is voor sommigen bij uitstek het recht om anders te zijn, om te verschillen. Het lijkt er soms op dat keuzevrijheid niet op zichzelf wordt bewierookt maar omdat (of zelfs: voor zover) zij leidt tot een grote mate van diversiteit.²⁹

Het is echter de vraag of individuele keuzevrijheid en pluriformiteit wel samenhangen. Zo heeft de toename van pluriformiteit meestal meer te maken met groepen (groepen migranten hebben Nederland pluriformer gemaakt) en minder met individuen en hun keuzes. De Nijmeegse sociologen Felling, Peters en Scheepers concluderen dat keuzevrijheid niet leidt tot toenemende heterogenisering: het uiteen gaan lopen van opvattingen van mensen. ‘Deze bleek in het geheel niet op te treden’ (2000, p. 238; en Felling, 2004, p. 10). Individualistische waarden worden collectief aangehangen. Als méér individuen méér te kiezen hebben, betekent dit nog niet dat er dus meer verschillend zal worden gekozen.³⁰ Zoals De Tocqueville al constateerde in *De la démocratie en Amérique*: ‘Dans les démocraties (...) tous les hommes sont semblables et font des choses à peu près semblables’ (1951, tome 1, p. 236).³¹

Er zou veel te zeggen zijn over de vraag in hoeverre de individuele keuzevrijheid daadwerkelijk is toegenomen (bijvoorbeeld of de vrijheid om te kiezen³² geen collectiviteit veronderstelt).³³ Duidelijk moge zijn dat van geheel ‘individuele’ keuzes, in de zin van keuzes los van sociale verbanden, weinig sprake is.³⁴ Maar dat is niet het belangrijkste punt hier. Zelfs als de keuzevrijheid wél toeneemt, dan nog zijn vaak verrassend uniforme uitkomsten te verwachten. Dit impliceert twee zaken: pluriformiteit in opvattingen en gedrag komt minder voor dan velen menen en is geen logisch gevolg, laat staan een kenmerk van individualisering.³⁵

Uniformiteit en integratie

In plaats daarvan is de band tussen individualisering en uniformiteit veel belangwekkender: hoe het relatief *uniforme* Nederland, met een vrijzinnige *moral majority* te begrijpen?³⁶

In Nederland zijn de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw gevierd als een bevrijding uit de zuilen. Allerlei vormen van voorheen ‘afwijkend’ gedrag (denk aan echtscheiding, homoseksualiteit, ongehuwd moederschap) werden toegestaan. Niet eerder vielen in zo’n korte tijd zoveel mensen van hun geloof (Duyvendak & Koopmans, 1992; Kennedy, 1995 & 2004; Zahn, 1991). Hoewel er in die roerige jaren in eerste instantie sprake was van veel onenigheid, ontstond hieruit nieuwe eensgezindheid (Van den Brink, 2004). Doordat deze waardeoriëntaties nu al zo’n dertig jaar bij grote delen van de (autochtone) bevolking bestaan, is ook nauwelijks meer sprake van echte generatieconflicten.³⁷ De Nederlandse jaren zestig en zeventig vielen niet alleen op door het hoge tempo waarin opvattingen zich wijzigden

EEN EENSGEZINDE, VOORUITSTREVENDE NATIE

maar ook doordat dit zich bij velen voordeed. Deze decennia hebben, relatief gesproken, in Nederland méér mensen van mening en gedrag doen veranderen dan in Frankrijk of Duitsland.

Tilburgse sociologen concluderen op grond van deze ontwikkelingen dat Nederland het meest permissieve land van de wereld is. Ze stellen dat in Nederland de ultieme waarde lijkt te zijn dat iedereen kan doen (en laten) wat hij of zij wil (Ester et al., 1993, p. 165).³⁸ Nederland als het land waar alles voor lief wordt genomen, het land van het grote gedogen. Die interpretatie van de ontwikkelingen in de afgelopen decennia lijkt me moeilijk houdbaar (zie ook Dekker, 2004, p. 47-55). Zoals we zagen, hebben Nederlanders juist zeer uitgesproken meningen. Dat heeft in een aantal gevallen tot ruimte voor nieuw gedrag geleid maar in andere gevallen tot grote afkeuring van gedrag dat niet met deze opvattingen strookt. Er zijn weinig andere landen waarvan zo duidelijk gezegd kan worden welke opvattingen de meeste bewoners koesteren en welke praktijken zij breed delen.

Zoals het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) recentelijk weer vaststelde, is er geen sprake van dat Nederlanders in grote morele ontreddering of onzekerheid zouden verkeren. Integendeel: anders dan bijvoorbeeld Paul Scheffer meent,³⁹ neemt de normatieve zekerheid zelfs toe.⁴⁰ Dit gaat overigens gepaard met pessimisme over de normen en waarden van anderen. Vanuit een heldere eigen mening kan blijkbaar een duidelijk standpunt over anderen worden ingenomen.⁴¹

De nieuwe eensgezindheid blijkt ook uit het recente integratiedebat. Opvallend, maar in het licht van bovenstaande niet meer verrassend, is dat hierbij de grens tussen autochtonen en allochtonen steeds vaker in sociaal-culturele termen wordt getrokken (Entzinger, 2002). We verschillen op grond van waarden, waarbij ‘verlichte’, westerse autochtonen tegenover migranten worden geplaatst die weinig in deze normen en waarden zouden delen.⁴² De gelijkheid van mannen en vrouwen en de acceptatie van homoseksualiteit lijken hierbij, naast de scheiding van kerk en staat, de belangrijkste elementen van de lakmoesproef voor geslaagde integratie. Waar in andere landen de autochtone publieke en politieke opinie zelf hevig verdeeld is over kwesties rondom sekse en zeker seksualiteit, daar schaart welhaast het gehele autochtone politieke spectrum in Nederland zich achter vooruitstrevende waarden. Nederland lijkt minder dan andere landen een waardenkloof te kennen tussen hoog- en laagopgeleiden waarbij de eersten meer cultureel progressieve en de laatsten meer conservatieve waarden aanhangen.⁴³ Althans, deze conservatieve positie wordt niet politiek gearticuleerd. Het lijkt erop dat de Nederlandse autoch-

tonen met een laag opleidingsniveau onder druk van de brede middenklasse, en in oppositie tot allochtonen, in een hoog tempo vooruitstrevend (moeten) worden.⁴⁴

Politieke partijen die tot nu toe niet waren opgevallen door hun steun voor vrouwen- of homo-emancipatie, poseren nu als de kampioenen van de gelijkheid op grond van sekse en seksuele voorkeur (Prins, 2000 [2004]). Deze nieuwe politieke consensus (die, wat deze immateriële punten betreft, een verschuiving in vooruitstrevende richting betekent) maakt ook begrijpelijk waarom Fortuyn aantrekkingskracht uit kon oefenen op mensen uit alle lagen van de bevolking. Zouden Berlusconi, Haider of De Winter ooit publiekelijk homoseksueel kunnen zijn?

Deze ontwikkeling was in Nederland mogelijk door een breed gedeelde vooruitstrevendheid. Terwijl in Frankrijk het belang van gemeenschappelijke republikeinse waarden wordt gepropageerd vanuit de angst dat de reeds gepolariseerde autochtone samenleving door de immigratie nog verder uit elkaar valt,⁴⁵ lijkt het assimilatiedenken in Nederland dominanter te worden door de relatieve en groeiende eensgezindheid van de autochtone bevolking. Nederland lijkt hierin op bijvoorbeeld Zweden.⁴⁶ In dat land is ook sprake van een duidelijke *moral majority*. In Zweden en ook in Denemarken leidt de 'progressieve' eensgezindheid recentelijk eveneens tot een meer op assimilatiegerichte politiek met betrekking tot hen waarvan wordt aangenomen dat zij buiten die consensus vallen.⁴⁷

Dat vooruitstrevende landen veeleisend beleid voeren met betrekking tot nieuwkomers en hun kinderen geeft te denken. Ik zou nader willen onderzoeken onder welke omstandigheden relatief eensgezinde en vooruitstrevende landen kiezen voor assimilatie of juist voor 'licht' pluralisme. Deze vraag is ook interessant voor politiek gepolariseerde landen: naast de assimilatiepolitiek van Frankrijk staat bijvoorbeeld Groot-Brittannië, dat meer ruimte lijkt te bieden aan pluralisme.⁴⁸

In hoeverre leidt deze relatief eensgezinde, vooruitstrevende waardenoriëntatie in Nederland nu tot integratieproblemen? Het schaarse onderzoek dat voorhanden is,⁴⁹ wijst inderdaad op een zekere kloof tussen groepen moslims en autochtonen in Nederland. Uit het feit dat, zoals de commissie-Blok constateerde, veel migranten geheel of gedeeltelijk geïntegreerd zijn (Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid, 2004),⁵⁰ valt echter al op te maken dat de betekenis van gedeelde waarden voor het samenleven niet moet worden overschat.⁵¹ Niettemin, de waardenkloof is in Nederland groter dan in andere landen. Uit onderzoek van de politicologe Froukje Demant blijkt bijvoorbeeld dat de afstand in waardenoriëntaties tussen allochtone en autochtone Duitsers kleiner is dan tussen allochtone en autochtone

EEN EENSGEZINDE, VOORUITSTREVENDE NATIE

Nederlanders. Allochtone Nederlanders zouden in Duitsland qua waarden goed geïntegreerd zijn: zij verschillen veel minder van de Duitse autochtonen dan van de Nederlandse autochtonen (Demant, 2004). (Soms zou je wensen dat alle gastarbeiders al in de jaren vijftig naar Nederland waren gekomen, dan waren zij misschien ook door de snelle veranderingen in de jaren 1968-1973 aangerakt.)

Oog voor de (eigen)aardigheid van het eensgezinde én vooruitstrevende karakter van autochtoon Nederland is noodzakelijk. Al was het maar vanwege de waardeschuiving van de historicus James Kennedy dat als de meerderheidscultuur van de tolerantie een ideologie maakt, het fundament van de verdraagzaamheid aan het wankelen kan raken.⁵² Want dat is de paradox van 2004: autochtoon Nederland zet haar breed gedeelde tolerante waarden in om islamitische migranten te stigmatiseren en uit te sluiten. Hierdoor gebeurt precies het tegenovergestelde van wat wenselijk is: conservatieve krachten worden in de kaart gespeeld, liberale moslims kunnen geen kant meer op. In plaats daarvan zouden we migranten moeten uitdagen om zich verder te emanciperen – iets wat met name de betrokken vrouwen en meisjes al doen.

Maar zal dat voldoende zijn om de huidige polarisatie te keren? Kan een nieuwe, noodzakelijke pacificatiestrategie wellicht ook voortbouwen op oude tradities van Nederland, zoals de overtuiging dat niet ieder verschil een vorm van ongelijkheid is, niet ieder verschil ongewenst? Sinds autochtoon Nederland onderling zo weinig verschilt, lijken we ons vermogen te verliezen om met culturele verschillen om te gaan. Een groepsverschil (een bijzondere school, een etnische sport- of studentenvereniging) is voor sommige politici, publicisten en wetenschappers al snel een vorm van apartheid.⁵³ Het gaat me hier niet om het politieke debat, ook niet om de strijd tussen liberalen en communitaristen⁵⁴ maar om de miskenning van de sociologische betekenis van groepsverbanden. De verzuiling was inderdaad benauwend maar het verkeren onder gelijkgezinden was, en is, ook vertrouwd. Affiniteit met sommigen is niet hetzelfde als de actieve uitsluiting van anderen.⁵⁵ Autochtonen in achterstandswijken racisme verwijten omdat ze onder ‘elkaar’ willen blijven is al even onzinnig als iedere wijk op dezelfde wijze van hogerhand te willen mengen.⁵⁶

Het pluriformiteits- versus uniformiteitspunt samengevat. Zoals Abram de Swaan (1979 [1982]) heeft beschreven hoe moderne mensen in een onderhandelingshouding qua positie gelijk zijn geworden, zoals Paul Schnabel (2004) heeft geschetst hoe in een eeuw tijd de materiële gelijkheid in Nederland is gegroeid, zo

mogen we concluderen dat ook de gekoesterde *opvattingen* opmerkelijk gelijklopend zijn geworden.

Bovendien valt in het *gedrag* veel uniformiteit te ontwaren: waar we (willen) wonen, hoe we ons verplaatsen, hoe we arbeid en zorg combineren, welke sport we beoefenen, we hebben vaak dezelfde voorkeuren, resulterend in verrassend gelijkende levens. Daarmee moeten we nog niet blind worden voor onze verschillen. Sterker nog, zoals gezegd, kan juist groepsgedrag bijdragen aan diversiteit. Maar let wel: het zijn groepen die nog in hoge mate door klassieke categorieën als sekse, klasse, opleiding, etniciteit, woonplaats en leeftijd worden gekleurd.⁵⁷

Over de betrekkelijkheid van mensen en dingen en de toekomst van de sociologie

Wat betekenen deze kanttekeningen bij individualisering voor de beoefening van de sociologie? Veel, denk ik, juist omdat het debat over de toekomst van de sociologie deels op discutabele gronden blijkt te worden gevoerd. Zo luidt de claim van Beck dat de nieuwe maatschappelijke fase om een nieuwe sociologie vraagt: 'To the extent that modern society and modern sociology are experiencing a change in their foundations, the suspicion arises (...) that they are largely operating with zombie or living-dead categories which blind them to the realities and contradictions of globalizing and individualizing modernities' (2002, p. xxiv). Met name de plaats van individuen in de klassieke sociologie is hem een doorn in het oog: 'Sociology as an institutionalized rejection of individualism is no longer possible' (ibidem, p. xvii). Een 'subject-oriented sociology' is nodig nu de kloof tussen een structuralistische en institutiegeoriënteerde benadering en de geïndividualiseerde werkelijkheid steeds groter wordt.⁵⁸

Van Doorn heeft zich recentelijk in vergelijkbare bewoordingen uitgelaten: 'De sociale wetenschappen in het algemeen en de sociologie in het bijzonder moeten ernst maken met het inzicht dat de huidige maatschappij op fundamentele punten verschilt van die van gisteren. Men zal op zoek moeten gaan naar nieuwe interpretaties. (...) Belangrijker en vruchtbaarder dan de studie van sociale structuren wordt die van gedragingen' (2000, p. 39-40).⁵⁹

Dit zijn opmerkelijke uitspraken. In de eerste plaats omdat klassieke sociologen wel degelijk oog hadden voor individualiseringstendensen en voor de waarde van individualisme (ook Durkheim).⁶⁰ In de tweede plaats heeft in het afgelopen decen-

EEN EENSGEZINDE, VOORUITSTREVENDE NATIE

nium niet alleen in de sociologie maar ook in de economie en de politicologie een herwaardering van instituties plaatsgevonden. Neo-institutionalisten hekelden terecht dat 'behavioristen' te vanzelfsprekend gedrag als uitgangspunt van hun analyse namen en de invloed van institutionele beperkingen en mogelijkheden op zogenaamd individuele preferenties onvoldoende onderkenden.⁶¹ Sterker nog, waar Giddens, Beck, Van Doorn en ook Pels (2004) een institutiegeoriënteerde sociologie verwijten de geïndividualiseerde werkelijkheid te miskennen, daar laat het neo-institutionalisme zien dat vormen van individualisering mede door (nieuwe) instituties mogelijk worden gemaakt.⁶²

De sociologie wordt niet alleen bekritiseerd omdat zij te weinig toegesneden is op een geïndividualiseerde *samenleving*, de sociologie zou ook haar functie voor het *beleid* aan het verliezen zijn. De volgende klachten komen in dat verband met enige regelmaat terug: onderzoek leidt slechts tot wijsheid achteraf, waardoor de bruikbaarheid van sociologische kennis voor beleid gericht op nieuwe problemen gering is; onderzoeksconclusies die tot geduld manen, miskennen de urgentie van sociale problemen; onderzoek is veel beter in het laten zien wat niet werkt dan wat wel werkt ('debunkten') en daardoor lijkt de samenleving minder maakbaar dan zij in werkelijkheid is.⁶³

Over iedere klacht zou veel te zeggen zijn. Hier is van belang dat uit deze kritiek spreekt dat politici opnieuw heil zien in *social engineering* terwijl de sociologie veel van haar maakbaarheids geloof verloren heeft.⁶⁴ Vandaag koesteren de meeste sociologen een andere opvatting over de verhouding tussen instituties en individuen dan in de naoorlogse Nederlandse sociologie gangbaar was. Lange tijd dachten veel sociologen in termen van institutionele planning en paternalisme, of ze nu cultuursociologen, sociografen, moderne of kritische sociologen⁶⁵ waren.

Ik meen dat de sociologie zowel afstand moet houden van het verabsoluteren van individueel gedrag door het belang van instituties te onderschatten als van de hiërarchische en deterministische verhouding tussen instituties en individueel gedrag. Dat is altijd mooi: zeggen hoe het niet moet. Maar welk type sociologie zou ik dan wel willen beoefenen? Dat is geen open vraag want sociologie bedrijven is bij uitstek een padafhankelijke bezigheid. Ik sta dus onherroepelijk in een Amsterdamse traditie⁶⁶ van, wat Abram de Swaan heeft genoemd 'sociaal modernisme'. In mijn eigen werk heb ik tot nu toe geprobeerd om enerzijds zo empirisch mogelijk te werken: ook in deze oratie maak ik veelvuldig gebruik van (interpretaties van) em-

pirische gegevens. Anderzijds is het evident dat we empirisch blind zijn als we sociologisch niet reflexief zijn: zo spreken feiten nooit voor zich en moeten we ons afvragen, om met Annemarie Mol te spreken, welke waarden in de feiten zitten ingebakken.⁶⁷ Daarom zijn de categorieën, de vocabulaires⁶⁸ waarin mensen zichzelf en de wereld begrijpen voor sociologisch onderzoek hoogst interessant en relevant; ook omdat conceptualisering vaak vanuit de sociologie worden aangereikt.

Een conceptuele sociologie is historisch-empirisch van aard. Historisch omdat het om een reconstructie gaat van hoe begrippen tussen velden heen-en-weer bewegen en transformeren. Een conceptuele sociologie is ook empirisch; gericht op praktijken,⁶⁹ maar zonder de geleefde werkelijkheid voor ‘waar’ aan te nemen.⁷⁰ Voor een beter begrip van de sociale wereld helpt het niet om de *allerindividueelste* ervaring als de meest werkelijke te zien. Die ervaring bestaat namelijk dankzij allerlei conceptuele, institutionele, structurele en ook materiële⁷¹ betrekkingen (Pels, 2004, p. 13).

De zogenaamde relationele sociologie,⁷² met auteurs als Mustafa Emirbayer en Jeff Goodwin,⁷³ heeft deze betrekkelijkheid van ‘agency’ en sociale structuur op een interessante manier uitgewerkt.⁷⁴ Juist sociologen moeten, stelt ook Charles Tilly, nooit individuen en hun ervaringen als ‘elementary units of social life’ nemen.⁷⁵ De sociologie zou zich niet medeplichtig moeten maken aan de individualistische illusie.

Een relationele sociologie kan ons, vanwege haar oog voor nuance en complexiteit, wellicht verlossen van twee vormen van quasi-relatieel redeneren. De eerste vorm is het *zero sum*-denken. Hierin is sprake van een wel zeer eenvoudige betrekking tussen twee zaken: de ene gaat namelijk altijd geheel en al ten koste van de andere. De opvatting dat individualisering haaks staat op collectieve actie is hiervan een voorbeeld. Het denken in termen van ‘verplaatsing van de politiek’ (Bovens et al., 1995) is een ander: de politiek zou verdwijnen uit Den Haag, want opstijgen naar Europa of door privatisering en deregulering terechtkomen in achterkamertjes van ZBO’s en bedrijven. Dit is echter een veel te eenvoudig beeld: de politiek verplaatst zich niet (als ware het een vaste hoeveelheid) maar verspreidt zich (Duyvendak, 1997b).⁷⁶ Ook in het integratiedebat is het *zero sum*-denken ongekend populair. Migranten moeten écht kiezen voor Nederland, zo heet het, en dus zo min mogelijk banden met hun land van herkomst onderhouden. Een dubbele nationaliteit, het sturen van geld naar achterblijvers, het zou allemaal ten koste gaan van de integratie in Nederland. De Rotterdamse sociologen Erik Snel en Godfried Engbersen (Snel et al., 2004) laten echter in recent onderzoek zien dat dit niet het geval hoeft te zijn: betrokkenheid, identificatie en loyaliteit zijn geen vaste eenheden die we slechts een

EEN EENSGEZINDE, VOORUITSTREVENDE NATIE

keer kunnen 'besteden'; er zijn allerhande combinaties mogelijk en er treden allerlei transformaties in identiteiten op. Een laatste voorbeeld. De overheid zou moeten terugtreden om het maatschappelijk middenveld te laten bloeien en individuen de kans te geven om hun eigen verantwoordelijkheid te nemen (dit is een soort praktische variant van Habermas' systeem- en leefwereld-dichotomie).⁷⁷ De geschiedenis van sociaal beleid en sociale professionaliteit leert echter dat ook dit geenszins een *zero sum*-verhouding is. Mensen moeten vertrouwen en steun van anderen krijgen om zelfvertrouwen op te kunnen bouwen⁷⁸ en handelingsbekwaam te worden.⁷⁹

Het afzweren van het *zero sum*-denken moet echter niet leiden tot het omarmen van het al even simpele *win-win*-denken. In deze opvatting gaat het goede altijd samen: als een *civil society* zich organiseert – welhaast ongeacht het type zelforganisatie – dan zal het landsbestuur effectiever zijn. Of, voortvloeiend uit het soms al te vrolijke gedachtegoed van de ecologische modernisering: leggen we een nieuwe startbaan aan op Schiphol, dan is dat juist goed voor het milieu.

Niet alles gaat ten koste van elkaar maar ook niet alles gaat als vanzelf goed samen. In plaats van zelf in deze categorieën te gaan denken zouden sociologen moeten onderzoeken waarom dit type conceptualiseringen op dit moment in de politiek en samenleving zo in zwang is.

Contouren van een onderzoeksprogramma

Veel van de onderwerpen waar ik, samen met anderen, de komende jaren onderzoek naar wil doen vloeien voort uit de thema's die in deze oratie aan de orde zijn geweest. Grote sociologische vragen naar de verhouding tussen Wij en Ik horen bij een leerstoel Algemene Sociologie. Het onderzoek naar de vraag *waarom, wanneer en onder welke voorwaarden* mensen zich collectief organiseren, van vrijwilligerswerk tot sociale bewegingen, zal naar ik hoop en verwacht veel aandacht vragen. Startend vanuit dit actorperspectief zullen we oog hebben voor zowel de beperkende als faciliterende werking van instituties en organisaties. Mensen willen vaak pas iets als het ook mogelijk is of lijkt. Vergroting van institutionele mogelijkheden leidt tot verbreding van de groep mensen die zich competent acht te handelen (de *wie*-vraag). Hierin spelen 'derden' vaak een belangrijke rol: we zullen in dit verband onder andere aandacht besteden aan sociale *professionals* (Duyvendak, 1997a). Maar vanzelfsprekend is ook overheidsbeleid hierin belangrijk, en vanuit mijn leerstoel gezien

meer specifiek: sociaal beleid. Ik heb de ambitie om internationaal vergelijkende studies uit te voeren naar onder andere arbeid en zorg-, integratie-, welzijns- en huisvestingsbeleid. Vreest dus niet dat ik me, zoals vandaag, vooral tot Nederland zal beperken. We moeten oog hebben voor de transnationale samenleving, zeg ik anderen na. Tegelijkertijd is de rol van de natiestaat bepaald niet uitgespeeld en zijn er nog steeds landspecifieke kenmerken in opvattingen en gedragingen aan te wijzen. Zo heeft het overal woedende debat over transnationale migratie sterk nationale kenmerken: het zegt vaak meer over de autochtonen dan de allochtonen.

Huisvestingsstudies, zei ik, en dat brengt me ook bij de vraag naar het *waar*: we zullen doorgaan met onderzoek in achterstandswijken. In stedelijke vernieuwingspolitiek en in deze wijken komen veel onderwerpen bij elkaar die hierboven ter sprake zijn gekomen. Het zijn, in de termen van Saskia Sassen, bij uitstek *strategic sites* waar nieuwe sociale kwesties zich pregnant manifesteren:⁸⁰ hoe samen te leven in een multiculturele wijk? Hoe ongelijkheid te bestrijden en verschil te waarderen?⁸¹ In dit stedelijk onderzoek zullen we een zeker accent leggen op Amsterdam. Niet omdat we in Rotterdam ‘uitonderzocht’ zijn (daarvoor gebeurt er in Rotterdam veel teveel) maar wel omdat de Amsterdamse sociologie zich nadrukkelijker moet roeren in het debat over de toekomst van deze stad.

Dankwoord

U merkt het misschien, ik begin te spreken in de wij-vorm. De Wij-Ik-balans is ook belangrijk voor onderzoekers. Hoewel er zeker gradaties bestaan in de mate van individuele creativiteit, is onderzoekswerk uiteindelijk *team work*. Anders gezegd: ik maak me weinig illusies over mijn individuele originaliteit. Het belang van een interessante context, van goede ondersteuning, van intensieve samenwerking met collega's, van gesprekken met vrienden en vriendinnen, dat zijn de factoren die doorslaggevend zijn voor een succesvolle wetenschappelijke praktijk.

U snapt het, ik wil graag enkele mensen in het bijzonder bedanken. Voordat ik zal uitweiden over de betekenis van vriendenkringen en familiebanden, eerst enkele woorden over de wetenschappelijke wereld. Ik prijs mij gelukkig deel uit te maken van de Universiteit van Amsterdam, van de Faculteit der Maatschappij- en Gedragswetenschappen, de afdeling sociologie en antropologie, het onderwijsinstituut PSCW en de Amsterdam School for Social Science Research. Iedereen die heeft bij-

EEN EENSGEZINDE, VOORUITSTREVENDE NATIE

gedragen aan mijn benoeming, ben ik daarvoor erkentelijk – niet uit formaliteit maar uit dankbaarheid. Ik zie met name uit naar intensieve samenwerking met mijn collega's bij sociologie en antropologie. Ik vind, in alle bescheidenheid, de arbeidscultuur voor sociologen opvallend individualistisch. Daar staat tegenover dat er veel ruimte bestaat voor eigen invalshoeken. Ook is de Amsterdamse sociologie de laatste jaren pluriformer geworden – een soms en voor sommigen lastige ontwikkeling, waar ik Jaap Dronkers en Jelle Visser niettemin erkentelijk voor ben.

Ik kan niet alle collega's bij naam noemen, dus noem ik er maar twee. In de eerste plaats Kees Schuyt. Hij was niet alleen een van mijn promotoren maar sindsdien hebben we ook samen aan een aantal projecten gewerkt, artikelen geschreven en grote steden in dit land gevisiteerd. Ook is hij een van de geestelijk vaders van deze oratie omdat hij al jaren, vaak in bijzinnen, schrijft dat individualisering en diversiteit minder voorkomen dan veelal wordt gedacht. In de tweede plaats Bram de Swaan. Hij blijkt opvolgbaar maar blijft onnavolgbaar.

Collega's van mijn eigen generatie behandel ik, het zal u na mijn individualiseringskritiek niet meer verbazen, in groepen. De lichterling rond 1990 van de Amsterdamse School vormde een heuse en inspirerende gemeenschap. Het is dan ook onverstandig van de universiteit dat ze zo weinigen heeft weten te binden. Van deze generatie wil ik met name Ruud Koopmans en Ido de Haan noemen met wie ik in de loop der jaren vele boeken heb mogen schrijven of redigeren. De redacties van het filosofisch tijdschrift *Krisis* en het *Tijdschrift voor de Sociale Sector* wil ik bedanken voor het zeer geïnspireerde en aangename samenwerken in de jaren dat ik met hen verkeerde. TSS ben ik bovendien zeer erkentelijk voor de mogelijkheid om samen met Menno Hurenkamp de redactie te voeren over hun eerste Jaarboek: *Kiezen voor de kudde*. De redactie van de *Sociologische Gids*, en de Rotterdams-Amsterdamse samenwerking die daarin gestalte krijgt, bevat al evenzeer (en wie weet welk mooi sociologisch tijdschrift we in de nabije toekomst samen met anderen gaan maken). Naast redacties zijn lees- en discussieclubs onmisbaar voor werk en vriendschap. Ik wil hier met name de *Club zonder Naam* noemen, al meer dan een decennium actief en nog steeds niet uitgepraat (ook niet over de naam). Sprekend over voormalige werkplekken wil ik, zonder iets af te doen aan het plezier waarmee ik verbonden ben geweest aan de universiteiten van Nijmegen en Rotterdam, toch vooral even stilstaan bij het Verwey-Jonker Instituut. Toen we afgelopen najaar vanwege politiek-opportunistische redenen samen onder vuur kwamen te liggen realiseerde ik me des te meer hoezeer ik me met het instituut en de medewerkers verbonden

JAN WILLEM DUYVENDAK

voel. We hebben tussen 1999 en 2003 weliswaar soms zware maar in mijn herinnering ook gouden jaren in onderzoek en collegialiteit beleefd.

Een van de redenen om terug te keren naar de universiteit was het contact met studenten en promovendi. Het begeleiden van stages, papers, scripties en proefschriften is veeleisend maar dankbaar werk. De groeiende groep studenten die sociologie kiest blijkt bovendien zeer gemotiveerd. Wat ik de eerstejaars studenten wijsmaak over instituties (en wat ik daarbij zelf leer van de vele gastdocenten) heeft mij mede geïnspireerd tot de thematiek van deze oratie.

Vrienden en vriendinnen maken het leven naast het werk zeer de moeite waard. Des te dommer dat ik werk vaak zo belangrijk maak en vriendschappen soms verzaak.

Mijn familie (mijn zus, mijn broers, hun partners en kinderen, mijn ouders) oogt voor de buitenwereld wellicht als een hecht en homogeen gezelschap. Aan dat hechte wil ik niets afdoen, maar de interne pluriformiteit blijkt groter naarmate we elkaar langer kennen. Hoewel: mijn vader is er onlangs ruimschoots in geslaagd om althans mijn individualiteit te relativeren door mij erop te wijzen dat zowel mijn overgrootvader, mijn grootvader, mijn vader als mijn moeder in deze Lutherse Kerk op de kansel hebben gestaan. Ik sta dus niet alleen figuurlijk maar ook letterlijk onder hen. Het enige dat ik terug wist te zeggen was dat ik de gesuggereerde continuïteit niet zag (aangezien ik mij verzet tegen het idee dat sociologie een vorm van gesecculariseerde theologie is). Maar hij heeft natuurlijk gelijk: ik moet mijn plaats kennen. Dat ik hier sta, is in tal van opzichten aan mijn voorouders maar toch vooral aan mijn ouders te danken. Dat zij er vandaag bij zijn, en mijn moeder zelfs in betere gezondheid dan voorheen, is een voorrecht. Ik draag deze rede dan ook graag aan hen op.

Tot slot Menno. Ik herinner me dat ik je vertelde dat een vooraanstaande socioloog (Ulrich Beck) samen met zijn vrouw een boek over individualisering⁸² had geschreven. En dat ik dat eigenlijk onbegrijpelijk vond. Niet het samen van schrijven van een boek, maar dat je als paar over individualiteit schrijft. Je trok toen een vraagtekenachtig gezicht. Wat ik probeerde te zeggen is dit: dankzij jou, dankzij onze relatie ben ik me juist zo bewust van de relativiteit van mijn individualiteit. In de liefde vervloeien de egogrenzen.

Ik heb gezegd.

Noten

- 1 Ik wil hier met name Dick Houtman, Menno van Leeuwen, Annemarie Mol, Miriam Otto, Mirjam de Rijk, Justus Uitermark, Lex Veldboer, Odile Verhaar en de sociologengroep van de Amsterdam School for Social Science Research bedanken voor hun commentaar op conceptversies van deze oratie. In een eerder stadium was Abram de Swaan een stimulerende coreferent bij een paper dat, zeer verkennend, de problematiek van deze oratie behandelde. Het onderdeel van de titel dat verwijst naar de *mythe* van de individualisering is vanzelfsprekend niet origineel (dat zou veel te individualistisch gedacht zijn). Paul de Beer gebruikte hem al eerder evenals Geert Mak in zijn artikel 'Individualisering is een romantische droom, een reactie op een toenemende collectiviteit', in het boekje *De mythe van de individualisering. Tussen macht en marge* (1989). Mark Elcharidus, belangwekkend criticus van de individualiseringsthese (zie ook zijn bijdrage in *Kiezen voor de kudde*) hield onlangs de Willem Drees-lezing onder het motto: 'De mythe van het vrije individu' (*Socialisme en Democratie*, november 2003).
- 2 Hoewel eerder ook door anderen geconstateerd, zie de rapporten van de WRR omtrent Normen en waarden (2003; De Beer & Schuyt 2004; De Beer & Den Hoed 2004) en zie Van den Brink (2003 en 2004).
- 3 Met name Eurobarometer, European Social Survey, European Values Study, International Social Survey Program, Continuous Tracking Survey en, uitsluitend voor Nederland: Culturele veranderingen in Nederland, Nationaal Kiezersonderzoek en het Socon: Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland. Zie verder het Sociaal-Cultureel Rapport 2000 (*Nederland in Europa*) voor een handzame samenvatting van veel data, Uitterhoeve (2000), De Vries (1992) en Arts et al. (2003).
- 4 Eurobarometer 47, 1997, geciteerd bij o.a. de WRR (2003, p. 72-74) en in SCP 2003.
- 5 SCP (2000, p. 21); SCP (2000, p. 66), waarbij zij aangetekend dat de Denen nog minder van het traditionele leven houden.
- 6 SCP (2003, tabel 3.7).
- 7 SWR, notitie 7 april 2003, p. 1.
- 8 Zijn handboek *Moderne sociologie* (1968), samen geschreven met C.J. Lammers, was jarenlang het lesboek voor beginnende sociologiestudenten. Er staan ook prachtige passages in over het belang van structurele systemen (bijvoorbeeld op p. 140). Zie voor de betekenis van het werk van Van Doorn, Van El, *Figuraties en verklaringen* (2002).
- 9 Allerhande sociale categorieën zijn diffuus geworden, zo stelt hij, bijvoorbeeld de 'verschillen tussen de seksen, tussen leeftijdsklassen, tussen werkenden en niet-werkenden, tussen stedelingen en plattelanders, tussen legale en illegale inwoners' (2000, p. 34). Een vergelijkbaar standpunt neemt Beck in als hij stelt dat 'the nationally fixed social categories of industrial society are culturally dissolved or transformed' (2002, p. 27); zie voor Nederland ook Van der Stel in Schnabel, 1999, p. 141-142.

- 10 'Individuele vrijheid, vooral keuzevrijheid, is een nagenoeg onaantastbaar recht geworden' (Van Doorn, *ibidem*).
- 11 Zie ook Dick Pels die de vraag opwerpt: 'Heeft een wetenschap die is ontstaan als een kritiek op het psychologisch individualisme, als een leer van structuren, instituties, relaties en processen, overlevingskansen in een maatschappij die in de greep is van decollectivering, verplattung en personalisme?' (2004, p. 12).
- 12 Opvallend is dat veel boeken en artikelen over individualisering met deze verzuchting beginnen. Zie bijvoorbeeld de eerste zinnen van S. Lukes' bekende boek *Individualism* en het informatieve artikel van Mirjam de Rijk in *de Groene Amsterdammer* 'Weg met het i-woord'. Wie een goed beeld wil krijgen van de uitgebreide literatuur leze voor Nederland Hooghe en Houtmans artikel in de *Sociologische Gids* (2003, p. 115-130) met talloze verwijzingen; Van Harskamp en Musschenga *The Many Faces of Individualism* (2001), met vele prominente auteurs die uiteenlopende definities geven (en klagen over de noodzaak om te komen tot meer empirische toetsing van alle royale claims); voor het filosofische debat Kunnemans *Van theemutsuur naar walkman-ego* (1996); voor Frankrijk Birnbaum & Leca (1986), Lipovetsky (1983), Martuccelli (2002), Roman (1998), Veyne et al. (1987); voor het anglosaksische debat de auteurs aangehaald in deze oratie (Beck, Giddens, Bauman) en daarbinnen voor het postmodernisme: Harvey's *The Condition of Postmodernity* (1990) en de bundel onder redactie van Seidman, *The Postmodern Turn, New Perspectives on Social Theory* (1994).
- 13 Om de definitie van de WRR in een eerder rapport aan te halen: 'Een relatieve materiële en morele verzelfstandiging van individuen binnen de marges die geboden worden door de collectieven waarvan men in toenemende mate afhankelijk is' (2002, p. 91).
- 14 Laat staan in de afgelopen eeuwen; zie Taylor (*Sources of the Self*, 1992), Dumont (*Essais sur l'individualisme*, 1983) en Wilterdink (1995).
- 15 Dit is contrair aan de stelling van Tilburgse sociologen die menen dat mensen 'less dependent' zijn 'on social institutions'; zij hebben geen oog voor nieuwe afhankelijkheden op ruimere schaal.
- 16 Zie ook de precieze analyse van Wilterdink: 'This implies that "individualization" should not be defined (...) as the growing independence of human individuals (...). Individualization is not related to a general weakening of the bonds of interdependence (...) but to a long-term change in the nature of relations of interdependence – a gradual shift from local, direct, inclusive, multifunctional relations within small communities and groups to long-distance, indirect, specific, differentiated relations' (1995, p. 7).
- 17 Zijn claim beperkt zich echter niet tot de VS, zie bijvoorbeeld Pharr & Putnam, *Disaffected Democracies. What's troubling the trilateral countries* (2000).
- 18 Bauman formuleert dit, enigszins Eliaans, als volgt: 'Modernity replaces determination of social standing with compulsive and obligatory self-determination' (in Beck 2002, p. xv).
- 19 Elchardus (2002), Emmelkamp (2004).

- 20 Beck: 'The social structure of the global life of one's own thus appears together with the individualization of classes, ethnic groups, nuclear families and normal female biographies. In this way, the nationally fixed social categories of industrial society culturally dissolved or transformed' (2002, p. 27).
- 21 De Swaan 'Sociale identificatie in uitdijende kring' (1993).
- 22 *Loose connections* om met Wuthnow (1998) te spreken. Zie voor 'loose connections' ook de Nederlandse socioloog Zijdeveld, die mede in dit verband ook de overgang van 'thick' naar 'thin institutions' schetst (2000).
- 23 Granovetter (1973), 'The strength of weak ties'.
- 24 Kees Schuyt wijst erop dat wat voor sommigen een bevrijdend proces van losmaken is voor anderen losraken, isolement en eenzaamheid kan betekenen (1997).
- 25 Met name de sociologen Beck en Giddens, volgens wie dit nieuwe individualisme niet per se een vrolijke aangelegenheid is. Giddens: 'This reflexive project of identity is fragile and places a heavy burden upon the individual' (in: Bauman, 2001). En de sociaal-filosoof Bauman: 'Individualization is a fate, not a choice; in the land of individual freedom of choice, the option to escape individualization and to refuse participation in the individualizing game is emphatically not on the agenda' (2001, p. 46-47).
- 26 Zie bijvoorbeeld Beck: 'Processes of individualization are eroding the social-structural conditions for political consensus, which until now have made possible collective political action' (2002, p. 29).
- 27 De Belgische politicologen Walgrave en Rihoux spreken n.a.v. de Witte Marsen (1997) over 'emotiebewegingen'.
- 28 Ik werk dit aspect hier niet verder uit. Onmiskenbaar is er op individueel niveau echter sprake van een grote groei in éénpersoonshuishoudens en van letterlijk toegenomen ruimte voor individuen binnenshuis.
- 29 'Individualism means not having anyone tell us what to do, not having to listen if they do, not having to conform. It means having the capacity to make our own decisions, rather than simply living up to the expectations of the community or fulfilling obligations to someone else. It means the independence to be different, to strike out on our own, to look for ourselves, instead of getting tied down' (Wuthnow 1991, p. 12). Zie ook Dick Pels in zijn Progressief manifest: 'de kern van het individualisme (kan) hier nog iets scherper worden aangeduid: als *nonconformisme*' (*Trouw*, 10-01-2004).
- 30 Ester, Halman en De Moor (1993, p. 1). Het is goed om ons dat te realiseren, al was het maar omdat we anders bij voorbaat de conclusie zouden moeten trekken dat de relatieve uniformiteit van Nederland wel veroorzaakt moet worden door een gebrek aan keuzevrijheid.
- 31 Hij vervolgt: 'Ils sont sujets, il est vrai, a de grandes et continuelles vicissitudes; mais, comme les mêmes succès et les mêmes revers reviennent continuellement, le nom des acteurs seul est différent, la pièce est la même' (1951, Tome I, p. 236).
- 32 Mol 1997; zie ook Swierstra & Tonkens (2002, p. 23-31).

- 33 Over toegenomen grotmondigheid, om een term van Misha de Winter te lenen, heb ik het hier verder niet omdat die onbetwist lijkt en ook door niemand specifiek aan pluri-formering wordt gekoppeld.
- 34 Dat verklaart deels waarom, ook als het aantal opties om uit te kiezen toeneemt, er zo opvallend gelijk wordt gekozen (denk aan al de jonge ouders die in hun allerindividueelste beslissing op identieke namen voor hun pasgeboren kinderen uitkomen).
- 35 Zijderveld: 'Modern individualism often molds human beings into herd-animals who thoughtlessly follow each hype and fashion deemed interesting and emotionally rewarding' (2000, p. 158). Ook bij Inglehart komen Nederlanders als het meest homogeen postmaterialistisch naar voren (1990, p. 163, 2000 en Inglehart en Baker, 2000);
- 36 In Nederland is deze vraag eerder aan de orde gesteld door James Kennedy en Marcel ten Hooven, zie Ten Hoovens boek *Lege tolerantie* (2001, o.a. p. 291).
- 37 Zie het werk van Becker (o.a. 1998), het NIDI, et cetera. Nederland kreeg hierdoor ook internationaal al snel een soort voorhoedeoppositie ('gidsland'). Zo stelde de Nederlandse Gezinsraad al in 1971 voor om te komen tot een andere definitie van het gezin!
- 38 Ze stellen weliswaar dat 'being permissive does not mean having no or very lax personal moral standards' (Ester, Halman en de Moor, 1993, p. 58) maar concluderen niettemin dat 'in the Netherlands the highest value seems to be to let everybody do what he likes' (ibidem, p. 165).
- 39 Zie bijvoorbeeld *NRC-Handelsblad*, 3 april 2004, p. 13.
- 40 Zie hiervoor ook SCP (2004, p. 81): 'in de beleving van de respondenten heeft geen algemene ontwikkeling naar meer normatieve onzekerheid plaatsgevonden.'
- 41 Zonder dat hierdoor overigens ons vertrouwen in de medemens zou afnemen (Dekker et al., 2004, p. 82).
- 42 De WRR (2003) spreekt zelfs over waarden en tegenwaarden waarbij collectiviteit als vanzelfsprekend in het rijtje tegenwaarden terechtkomt.
- 43 Zie bijvoorbeeld Houtman (2003, p. 91). Hij maakt ook duidelijk dat het hierbij om samenhangende waardenpatronen gaat ('postmaterialism, sexual permissiveness, rejection of traditional gender roles, etc.').
- 44 Zie voor een fraaie analyse van de aantrekkingskracht van het 'utilitair individualisme' op laaggeschoolden in Vlaanderen de studie van Derks (2000) *Individualisme zonder verhaal*.
- 45 De Franse samenleving heeft traditionele conflictlijnen veel minder gepacificeerd dan bijvoorbeeld Nederland, Duitsland of Zwitserland (zie Duyvendak, 1994; Kriesi et al., 1995). Mede hierdoor hebben nieuwe opvattingen, nieuwe kwesties, veel minder de ruimte gekregen (zie bijvoorbeeld *Les Français face à l'homophobie*, IPSOS 18 maart 2004).
- 46 Zie onder andere de data uit *The Individualizing Society* (Ester, Halman en De Moor), waarin Zweden zowel hoog scoort op een aantal libertaire variabelen (zeer hoge mate van zeer beperkte kerkelijkheid, acceptatie van homoseksualiteit, de waarde van auto-

- nomie op het werk) en ook hier tegelijkertijd een (gemiddelde) afname van de tolerantie ten opzichte van etnische minderheden. Over de relatieve homogeniteit van Zweden, zie G. Hammarström (1993, p. 156-171).
- 47 Zie o.a. Alund & Schierup (1991), Daun (2002), Hammarström (1993), Hjerm (2000), Svallfors (1993) en Zetterberg (1992). Zie ook cijfers over Zweden in SCR 2000.
- 48 'Britain should develop as a community of citizens and as a community of communities', in *The Future of Multi-ethnic Britain, The Parekh Report* (2002, p. xv).
- 49 Cijfers van het SCP en de WRR zeggen weinig over seksualiteit. Ze gaan vooral in op opvattingen van rolpatronen. De algemene conclusie luidt dat 'etnische minderheden traditionele rolpatronen zouden hebben wordt niet bevestigd door de uitkomsten van dit onderzoek' (Dagevos 2001, p. 55, zie ook Dagevos et al., 2003, p. 342-362; Esveldt & Traudes, 2001). Er doen zich echter grote verschillen voor tussen allochtone jongens en meisjes waarbij met name Turkse jongens als relatief conservatief naar voren komen (zie ook Phalet et al., 2000; Pels & De Gruijter, 2004).
- 50 Duyvendak & Rijkschroeff (2004, p. 3-17)
- 51 Zie Koenis (1997) *Het verlangen naar gemeenschap*, Gabriëls' samenvatting van de Latouriaanse sociologie die veel belang hecht aan de integratieve functie van dingen (in: De Haan, 2004, p. 43), Mol in WRR 2004 (p. 301-317).
- 52 In de woorden van Marcel ten Hooven, *De lege tolerantie* (2002, p. 291).
- 53 Het bijzonder onderwijs werd door Hirsi Ali gelijkgesteld aan 'apartheid'. Collega-socioloog Koopmans meende dat het Nederlandse integratiebeleid vergeleken kon worden met een vorm van apartheidspolitiek (*Elsevier*, kerstnummer 2003). En Paul Cliteur stelde in het televisieprogramma Buitenhof dat schrijver dezes voorstander was van apartheid omdat uit mijn publicaties zou blijken dat ik geen bezwaar heb tegen Hindoestanen die in Den Haag hun eigen cricketteam vormden.
- 54 Zie Verhaar (1998) *Recht doen aan pluriformiteit als politieke opgave*.
- 55 Een voorbeeld van hoe de angst voor ongelijkheid de ruimte voor verschil teniet kan doen: twintig jaar geleden speelde zich in de kolommen van het toenmalige blad van het COC (de emancipatiebeweging van homoseksuelen) een discussie af of het niet discriminerend was om in contactadvertenties een voorkeur uit te spreken voor een zekere leeftijd, een zekere lichaamsbouw of een bepaalde huidskleur. Veel briefschrijvers vonden alleen de vermelding van een voorkeur voor een bepaalde sekse toegestaan: alleen het verschil waarvoor men gestreden had, mocht bestaan. Ieder ander verschil was er een teveel.
- 56 Het monoculturele streven naar aanpassing van migranten, de droom van een homogene samenleving, van een gedeelde natie, is overigens niet alleen onsociologisch maar ook riskant: wie meent dat de samenleving vergaand maakbaar is, zal steeds meer middelen inzetten om dat ook waar te maken.
- 57 Met Elias concludeer ik dat sprake is van enige variatie bij afnemende contrasten (zie *Het civilisatieproces*, [2001], p. 604-610).

- 58 'A rift is opening between the images of society prevalent in politics and institutions and those arising from the situations of individuals struggling for viable ways of living' (2002, p. 16). Beck gaat overigens niet zover dat hij instituties irrelevant verklaart voor de sociologische analyse. Hij spreekt, in navolging van Parsons, over vormen van 'institutionalized individualism'.
- 59 'Vrijwel overal is sprake van een zekere mate van sociale fragmentatie, snel wisselend gedrag en verhoogde subjectivering in het maatschappelijk verkeer, als gevolg waarvan het sociaal-wetenschappelijk denken in termen van instituties en structuren min of meer *outdated* lijkt te zijn geworden' (van Doorn in: Lehning, 2000, p. 34).
- 60 Zie de interventie van Durkheim in het Dreyfus-debat, door Goddijn als volgt becommentarieerd: 'Uit de voorgaande interpretaties blijkt dat Durkheims sociologie als anti-liberaal en anti-individualistisch interpreteren, ongenueanceerd en voorbarig is' (1973, p. 168). Voor de generatie naoorlogse sociologen met belangstelling voor zon- en schaduwzijden van individualisering, zie bijvoorbeeld Riesman et al. *The Lonely Crowd* (1961 [1950]).
- 61 Zie hiervoor o.a. Hall & Taylor (1996), Goodin (1996), Immergut (1998), Visser & Hemerijck (1998). Ook De Swaan wijst erop dat de nieuwe tijd van de onderhandelings-huishouding niet leidt tot irrelevantie van organisaties en 'structuren' maar juist door nieuwe vormen van organisaties mogelijk is gemaakt: 'Het is juist deze organisatie van productie en verzorging, zozeer toegenomen in de laatste honderd jaar, die de veranderingen in omgangs- en uitingsvormen (...), heeft bewerkstelligd. Binnen die organisationele verbanden raakten steeds grotere aantallen mensen van elkaar afhankelijk' (1982, p. 103-104).
- 62 Zie Hooghe en Houtman (2003): naast vormen van de-institutionalisering is ook sprake van re-institutionalisering. Voor het begrijpen van de huidige Nederlandse (en breder: westerse) samenleving, lijkt het vruchtbaarder om een verdere sociologisering van het methodologisch individualisme (de *rational choice*-benadering) na te streven dan een verdere individualisering, een subjectivering van de sociologie.
- 63 Andere veel gehoorde argumenten zijn: door het willen begrijpen van radicale groepen, brengt men daar begrip voor op; door aandacht te vragen voor de context van hun gedrag, wordt de verantwoordelijkheid niet bij burgers gelegd maar worden ze hiervoor geëxcuseerd.
- 64 Waar sociologen toen deelden in de verwijten die maatschappijhervormers klassiek krijgen (door Hirschman handzaam samengevat in 'perversity' en 'futility') zien we nu dat sociologen op deze gevaren wijzen bij de voorstanders van een 'liberale jihad'.
- 65 Zie Duyvendak (1999), Tonkens (1999) en Weijers (1991).
- 66 Zie voor een tentatieve omschrijving hiervan De Swaan (1998) zie verder Gevers (1998).
- 67 Zie haar artikel 'Onderzoek het goede; Waardenbeheer in de gezondheidszorg', WRR (2004, p. 301-317).

- 68 Zie voor een Nederlandse vocabulairespecialist het werk van Ido de Haan (1993).
- 69 Zie hiervoor o.a. Hajer: 'Praktijken zijn specifieke sociale samenhangen rond het handelen van één of meer personen' (2000, p. 18) en Mol (2004).
- 70 Een conceptuele sociologie is dus bepaald geen theoretische sociologie – noch is zij gericht op het per se zelf ontwikkelen van nieuwe beleidsconcepten (zie Erik de Giers voorstellen op dit punt in zijn oratie (2003) *De sociologische interventie*). Wel realiseert een conceptuele sociologie zich dat reconceptualisering altijd interventies in de sociale werkelijkheid met zich meebrengen.
- 71 Gabriëls: 'De sociologie heeft behoefte aan vocabulaires die dingen niet reduceren tot louter instrument, fetisj of symbool, maar hun constitutieve rol in de samenleving aan het licht brengen' (in De Haan, 2004, p. 43).
- 72 Scharpf (1997) *Games real actors play: actor-centered institutionalism in policy research*.
- 73 Zie Emirbayer en Goodwin (1994, 1996), Emirbayer (1997, 1998), Emirbayer en Sheller (1999).
- 74 Emirbayer: 'Individual persons, whether strategic or norm following, are inseparable from the transactional contexts within which they are embedded' (2003, p. 287). Zie ook Diani & McAdam (2003).
- 75 'Nor societies nor groups but interactions among social locations' (Tilly in Erikson, 1997, p. 71).
- 76 Zo heeft de verbreiding van het marktdenken in de politiek geleid tot de politisering van de markt: Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen, andersglobaliseringsbeweging en dergelijke. En Europa zorgt niet (alleen) voor vermindering van invloed van 'Den Haag', sterker nog; door Europa speelt Nederland plotseling weer een rol in de wereld en moet de Kamer beslissingen nemen over de deelname van het leger *all over the world*.
- 77 Zie voor een interessante poging om het *zero-sum*-karakter van Habermas model (en vulgaire interpretaties daarvan) te modificeren, Kunneman (1996).
- 78 Zie Duyvendak (1997) 'Het belang van derden'.
- 79 Op een hoger niveau: Nederland kent een sterke civiele maatschappij omdat deze gesteund wordt door een relatief sterke staat; sociale bewegingen ontwikkelen zich daar waar de overheid iets voorstelt.
- 80 Zie S. Sassen 'New frontiers facing urban sociology at the Millennium' (2000, p. 143-159).
- 81 Zie voor een inspirerend voorbeeld G. Baumann (1992 en 1996).
- 82 Zie U. Beck en E. Beck-Gernsheim (2002) *Individualization*.

Literatuurlijst

- Alund, A. en C. Schierup, 1991. *Paradoxes of Multiculturalism: Essays on Swedish Society*. Avebury: Aldershop.
- Arts, W., J. Hagenaars en L. Halman, red. 2003. *The Cultural Diversity of European Unity. Findings, Explanations and Reflections from the European Values Study*. Leiden: Brill Academic Publishers.
- Bauman, Z., 2001. *The Individualized Society*. Oxford: Blackwell.
- Bauman, Z., 2002. Individually, together. In: U. Beck en E. Beck-Gernsheim 2002, *Individualization*, p. xiv-ixx.
- Baumann, G., 1992. Ritual implicates 'Others': rereading Durkheim in a plural society. In: D. de Coppet, red. *Understanding rituals*. London: Routledge, p. 97-115.
- Baumann, G., 1996. *Contesting Culture. Discourses of identity in multi-ethnic London*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Beck, U., 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. en E. Beck-Gernsheim, 2002. *Individualization*. London: SAGE Publications.
- Becker, H.A., 1998. *Discontinue Veranderingen*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Beer, P.T. de, 2004. Individualisering zit tussen de oren. In: J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp, red. *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep, p. 18-36.
- Beer, P.T. de en C.J.M. Schuyt, 2004. *Bijdragen aan waarden en normen*. WRR-Verkenningen. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Beer, P.T. de en P. den Hoed, 2004. *Wat jij niet wilt dat u geschiedt... Verkorte weergave van het WRR-rapport 'Waarden, normen en de last van het gedrag'*. Amsterdam: Salomé.
- Beus, J. de, 2001. *Een primaat van politiek*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Birnbaum, P. en J. Leca, red. 1986. *Sur l'individualisme*. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
- Bottenburg, M., 2004. Individueel en collectief gedrag in de sport. In: J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp, red. *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep, p. 85-103.
- Bovens, M. et al., 1995. *De verplaatsing van de politiek. Een agenda voor democratische vernieuwing*. Amsterdam: WBS.
- Brink, G. van den, 2002. *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers*. WRR, Voorstudies en Achtergronden. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Brink, G. van den, 2004. *Schets van een beschavingsoffensief. Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland*. WRR-Verkenningen. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bussemaker, J., 1993. *Betwiste zelfstandigheid*. Amsterdam: SUA.
- Dagevos, J., 2001. *Perspectief op integratie*. WRR-Werkdocument. Den Haag: Sdu Uitgevers.

- Dagevos, J., M. Gijsberts en C. van Praag, red. 2003. *Rapportage Minderheden 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Daun, A., 2002. *Swedish Mentality*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Dekker, P., 2002. *De oplossing van de civil society. Over vrijwillige associaties in tijden van vervagende grenzen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., 2004. Een permissieve samenleving? In: SCP, *Hollandse tafereelen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 47-51.
- Dekker, P. en J. de Hart, 2004. Vrijwillig associëren. In J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp, red. *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep, p. 167-184.
- Dekker, P., J. de Hart, P. de Beer en C. Hubers. 2004. *De moraal in de publieke opinie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Demant, F., 2004. *Over waarden. De culturele integratie van migranten in Nederland en Duitsland*. Politicologie, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Derks, A., 2000. *Individualisme zonder verhaal*. Brussel: VUB-Press.
- Diani, M. en D. McAdam, red. 2003. *Social Movements and Networks. Relational Approaches to Collective Action*. Oxford: Oxford University Press.
- Doorn, J.A.A. van en C.J. Lammers, 1968. *Moderne Sociologie*. Utrecht: Het Spectrum.
- Doorn, J.A.A. van, 2000. Sociale wetenschappen en de weerbarstige werkelijkheid. In P. B. Lehning, red. *De beleidsagenda 2000*, Bussum: Coutinho, p. 24-41.
- Dumont, L., 1983. *Essais sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*. Paris: Editions du Seuil.
- Duyvendak, J.W., 1994. *Le Poids du Politique. Nouveaux mouvements sociaux en France*. Paris: Editions l'Harmattan [ook verschenen als *The Power of Politics*, Boulder (Co.): Westview Press, 1995].
- Duyvendak, J.W., 1997(a). *Het belang van derden. Over opbouwwerk, sociale cohesie en multiculturaliteit*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Duyvendak, J.W., 1997(b). *Waar blijft de politiek? Essays over paarse politiek, maatschappelijk middenveld en sociale cohesie*. Amsterdam: Boom.
- Duyvendak, J.W., 1999. *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Duyvendak, J.W. en P. van der Graaf, 2001. *Opzoomeren, stille kracht?* Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp, red. 2004. *Kiezen voor de Kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- Duyvendak, J.W. en R. Koopmans, 1992. Protest in een pacificatiedemocratie. Nieuwe sociale bewegingen en het Nederlandse politieke systeem. In: J.W. Duyvendak et al., red. *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam: SUA, p. 39-58.

- Duyvendak, J.W. et al., red. 1992. *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam: SUA.
- Duyvendak, J.W. en R. Rijkschroeff, De bronnen van het integratiebeleid. In: *Sociologische Gids* 51 (1), p. 3-17.
- El, C. van, 2002. *Figuraties en verklaringen. Stijlgebonden schoolvorming in de Nederlandse sociologie na 1968*. Amsterdam: Aksant.
- Elchardus, M., 2002. *De dramademocratie*. Tiel: Uitgeverij Lannoo.
- Elchardus, M., 2004. We lopen een culturele revolutie achter. In: *Socialisme en Democratie* 61 (3), p. 10-20.
- Elchardus, M., 2004. Autonome volgzzaamheid. In: J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp, red. *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Genep, p. 205-212.
- Elias, N., 1987. Changes in the We-I Balance. Part III of *The Society of Individuals* [1991]. Oxford: Basil Blackwell, p. 155-237.
- Elias, N., 1991. *The Society of Individuals*. Oxford: Basil Blackwell.
- Elias, N., 2001. *Het civilisatieproces*. Amsterdam: Boom.
- Emirbayer, M. en J. Goodwin, 1994. Network Analysis, Culture and the Problem of Agency. In: *American Journal of Sociology* 99, p. 1411-1454.
- Emirbayer, M. en J. Goodwin, 1996. Symbols, Positions, Objects: Toward a New Theory of Revolutions and Collective Action. In: *History and Theory* 35, p. 358-374.
- Emirbayer, M., 1997. Manifesto for a Relational Sociology. In: *American Journal of Sociology* 103 (2), p. 218-317.
- Emirbayer, M. 1998. What is Agency? In: *American Journal of Sociology* 103 (4), p. 962-1023.
- Emirbayer, M. en M. Sheller, 1999. Publics in History. In: *Theory and Society* 28, p. 145-197.
- Emirbayer, M., red. 2003. *Emile Durkheim. Sociologist of Modernity and Society*. Oxford: Blackwell.
- Emmelkamp, R., 2004. *Een veilig avontuur. Alledaagse plaatsen en vrijetijdsbesteding in de verhalen van jongeren en ouders*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Entzinger, H., 2002. *Voorbij de multiculturele samenleving*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Erikson, K., red. 1997. *Sociological Visions*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Ester, P., L. Halman en R. de Moor, 1993. *The Individualizing Society*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Esveldt, I. en J. Traudes, 2001. *Kijk op en contacten met buitenlanders*, WRR-Werkdocument. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Felling, A., J. Peters en P. Scheepers, red. 2000. *Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw*. Assen: Van Gorcum.
- Felling, A., 2004. *Het proces van individualisering in Nederland: een kwarteeuw sociaal-culturele ontwikkeling*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Flyvbjerg, B., 2001. *Making Social Science Matter. Why social inquiry fails and how it can succeed again*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Gabriëls, R., 2004. Gebonden genot. Over de socioloog als columnist. In: J. de Haan, red. *De socioloog als columnist*. Amsterdam: SISWO/NSV, p. 27-51.
- Gevers, A., red. 1998. *Uit de zevende. Vijftig jaar politieke en sociaal-culturele wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Giddens, A., 1991. *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A., 1994. *The Transformation of Intimacy*. Stanford: Stanford University Press.
- Gier, E. de, 2001. *De sociologische interventie*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Goddijn, H.P.M., 1973. *Sociologie, socialisme en democratie. De politieke sociologie van Emile Durkheim*. Meppel: Boom.
- Goodin, R., 1996. *The Theory of Institutional Design*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Gouldner, A.W., 1973. *The Coming Crisis of Western Sociology*. London: Heinemann.
- Granovetter, M., 1973. The Strength of Weak Ties. In: *American Journal of Sociology* 78 (6), p.1360-1380.
- Gutmann, A., 2003. *Identity in Democracy*. Princeton: Princeton University Press.
- Haan, I. de, 1993. *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Haan, I. de en J.W. Duyvendak, red. 2002. *In het hart van de verzorgingsstaat. Het Ministerie van Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers (CRM, WVC, VWS) 1952-2002*. Zutphen: Walburg Pers.
- Haan, J. de, red. 2004. *De socioloog als columnist*. Amsterdam: SISWO/NSV.
- Hajer, M., 2000. *Politiek als vormgeving*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Hall, P.A. en R.C. R. Taylor, 1996. *Political Science and the Three New Institutionalisms*. Keulen: Max Planck Institut für Gesellschaftsforschung.
- Hammarström, G., 1993. Värdeförändring och kontinuitet i tre generationer. *Studia Sociologica Upsaliensia* 37, p. 156-171
- Harskamp, A. van en A. Musschenga, red. 2001. *The Many Faces of Individualism*. Leuven: Peeters.
- Harvey, D., 1990. *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Hjerm, M., 2000. *My people right or wrong? A comparative analysis of national sentiments and their meaning*. Umea: Umea University.
- Hooghe, M. en D. Houtman, 2003. Omstreden instituties. Instellingen in een geïndividualiseerde samenleving. In: *Sociologische Gids* 50 (2), p. 115-130.
- Hooven, M. ten, 2001. *De lege tolerantie. Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Houtman, D., 2003. *Class and Politics in Contemporary Social Science. 'Marxism Lite' and Its Blind Spot for Culture*. New York: Aldine de Gruyter.
- Immergut, E.M., 1998. The Theoretical Core of the New Institutionalism. In: *Politics & Society* 26 (1) p. 5-34.

- Inglehart, R., 1990. *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Inglehart, R., 2000. Globalization and Postmodern Values. In: *The Washington Quarterly* 23 (1), p. 215-228.
- Inglehart, R. en W. Baker, 2000. Modernization, cultural change and the persistence of traditional values. In: *American Sociological Review* 65 (February), p. 19-51.
- Kennedy, J.C., 1995. *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*. Amsterdam: Boom.
- Kennedy, J.C., 2004. *De deugden van het gidsland*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Koenis, S., 1997. *Het verlangen naar gemeenschap*. Amsterdam: Van Gennep.
- Kriesi, H., R. Koopmans, J.W. Duyvendak en M. Giugni, 1995. *New Social Movements in Western Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kunneman, H., 1996. *Van themacultuur naar walkman-ego. Contouren van postmoderne individualiteit*. Amsterdam: Boom.
- Lehning, P.B., red. 2000. *De beleidsagenda 2000*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Lipovetsky, G., 1983. *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain*. Paris: Gallimard.
- Lukes, S., 1973. *Individualism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Maffesoli, M., 1988. *Le temps des tribus. Le déclin de l'individualisme dans les sociétés de masse*. Paris: Meridiens Klincksieck.
- Mak, G., 1989. Individualisering is een romantische droom, een reactie op een toenemende collectiviteit. In: *De mythe van de individualisering*. Haarlem: Stichting TMW.
- Martucelli, D., 2002. *Grammaires de l'individu*. Paris: Gallimard.
- Mol, A., 1997. *Wat is kiezen? Een empirisch filosofische verkenning*. Enschede: Universiteit Twente.
- Mol, A., 2004. Onderzoek het goede. Waardenbeheer in de gezondheidszorg. In: P. de Beer *Bijdragen aan waarden en normen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 301-317.
- Nederland, T., J.W. Duyvendak en M. Brugman, 2003. *Belangenbehartiging door de patiënten- en cliëntenbeweging*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Nederland, T. en J.W. Duyvendak. 2004. *De kunst van effectieve belangenbehartiging door de patiënten- en cliëntenbeweging*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Parekh, B. et al., 2000. *The Future of Multi-Ethnic Britain*. London: The Runnymede Trust.
- Pels, D., 2004. Progressief manifest. In: *Trouw* 10 januari.
- Pels, D., 2004. Het einde van de sociologie. In: *Facta* 12 (3), april 2004.
- Pels, T. en M. de Gruijter, 2004. Hoe vergaat het de nazaten van de 'gastarbeiders'? Ontwikkelingen onder Marokkanen in Nederland. In: *Sociologische Gids* 51 (1), p. 53-67.
- Phalet, K., C. van Lotringen en H. Entzinger, 2000. *Islam in de multiculturele samenleving. Opvattingen van jongeren in Rotterdam*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Pharr, S.J. en R.D. Putnam, red. 2000. *Disaffected Democracies. What's troubling the trilateral countries?* Princeton: Princeton University Press.
- Prins, B., 2000 [2004]. *Voorbij de onschuld. Het debat over integratie in Nederland*. Amsterdam: Van Gennep.

- Riesman, D., N. Glazer en R. Denney, 1961. *The Lonely Crowd*. New Haven: Yale University Press.
- Rijk, M. de, 1995. Weg met het i-woord. In: *De Groene Amsterdammer*, 1 februari.
- Roman, J., 1998. *La démocratie des individus*. Paris: Calmann-Lévy.
- Sassen, S., 2000. New frontiers facing urban sociology at the Millennium. In: *British Journal of Sociology* 51 (1), p. 143-159.
- Scharpf, F.W., 1997. *Games real actors play: actor-centered institutionalism in policy research*. Boulder: Westview Press.
- Scheffer, P., 2004. Het verlangen naar stadsmuren in een wereldhaven: op zoek naar bouwstenen voor integratie. In: *NRC-Handelsblad*, 3 april.
- Schnabel, P., red. 1999. *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen: Uitgeverij SUN.
- Schnabel, P., 2004. *Een eeuw van verschil. Van achterstelling tot zelfontplooiing: de dynamiek van het gelijkheidsideaal*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Schuyt, C.J.M., 1997. *Sociale cohesie en sociaal beleid*. Amsterdam: Uitgeverij de Balie.
- SCP 1998. *Sociaal en cultureel rapport 1998. 25 jaar sociale verandering*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP 2000. *Sociaal en cultureel rapport 2000. Nederland in Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP 2003. *Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland. De kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport 1998*. Nijmegen: Uitgeverij SUN.
- SCP 2004. *Sociaal en cultureel rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Seidman, S., red. 1994. *The Postmodern Turn. New Perspectives on Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Snel, E., G. Engbersen en A. Leerkes, 2004. Voorbij landsgrenzen. Transnationale betrokkenheid en integratie. In: *Sociologische Gids* jaargang 51 (2), p. 75-100.
- Sociaal-Wetenschappelijke Raad van de KNAW, *Vorstudie verkenning sociologie*, april 2003.
- Stel, J. van der, 1999. Individualisering, zelfbeheersing en sociale integratie. In: P. Schnabel, red. *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen: SUN, p. 126-158.
- Svallfors, S., 1993. Dimensions of inequality: a comparison of attitudes in Sweden and Britain. In: *European Sociological Review* (9), p. 267-287.
- Swaan, A. de, 1982. *De mens is de mens een zorg*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Swaan, A. de, 1993. *Sociale identificatie in uitdijende kring*. Utrecht: Universiteit van Utrecht.
- Swaan, A. de, 1998. *Volgende les: de Amsterdamse sociale wetenschap na 50 jaar*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Swaan, A. de, 2001. *De mensenmaatschappij*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Swierstra, T. en E. Tonkens, 2002. Klakkeloze keuzevrijheid. In: *Christen-democratische Verkenningen* 7-9, p. 23-31.
- Taylor, Ch., 1992. *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Tilly, Ch., 1997. History and Sociological Imagination. In: K. Erikson, red. *Sociological Visions*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, p. 67-82.
- Tocqueville, A. de, 1951. *De la démocratie en Amérique*. Vol. 1. Paris: Gallimard.
- Tonkens, E., 1999. *Het zelfontplooiingsregime. De actualiteit van Dennendal en de jaren zestig*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid 2004. *Bruggen bouwen. Eindrapport*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Uitterhoeve, W., 2000. *Nederland en de anderen. Europese vergelijkingen uit het sociaal en cultureel rapport 2000*. Nijmegen: Uitgeverij SUN.
- Verhaar, O., 1998. *Recht doen aan pluriformiteit als politieke opgave. Het Nederlandse debat over voorkeursbehandeling in het licht van de filosofische discussie over rechtvaardigheid en burgerschap*. Amsterdam: Thesis.
- Veyne, P. et al., 2002. *Sur l'individu*. Paris: Seuil.
- Visser, J. en A. Hemerijck, 1998. *Een Nederlands Mirakel*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vries, G. de, 1992. *Nederland verandert. Sociale problemen in de jaren tachtig en negentig*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Walgrave, S. en B. Rihoux, 1997. *De Witte Mars*. Leuven: uitgeverij van Halewyck.
- Weijers, I., 1991. *Terug naar het behouden huis. Romanschrijvers en wetenschappers in de jaren vijftig*. Amsterdam: Sua.
- Wilterdink, N., 1995. On Individualization. In: *Sociale Wetenschappen* 38 (2), p. 4-17.
- WRR 2002. *De toekomst van de nationale rechtsstaat*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- WRR 2003. *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wuthnow, R., 1991. *Acts of Compassion*. Princeton: Princeton University Press.
- Wuthnow, R., 1998. *Loose Connections. Joining Together in America's Fragmented Communities*. Cambridge (US): Harvard University Press.
- Zahn, E., 1991. *Regenten, rebellen en reformatoren. Een visie op Nederland en de Nederlanders*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Zetterberg, H. L., 1992. *Welfare, values, and lifestyles in Sweden* (ongepubliceerd paper).
- Zijderveld, A.C., 2000. *The Institutional Imperative. The interface of institutions and networks*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

